

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР У ГЛОБАЛЬНІЙ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

*С. І. Пирожков,
академік НАН України,
директор Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

Важливою передумовою економічного, інтелектуального, політичного розвитку будь-якої країни є демографічний фактор як самостійна складова фундаменту, на якому тримається суспільство, елемент кореневої системи, що живить усе суспільне дерево. Він відображає в собі взаємозв'язок темпів та пропорцій суспільного розвитку з кількісними та якісними характеристиками населення (його чисельністю, статеві-віковою, сімейною структурами, а також з динамікою народжуваності, смертності, міграцій, станом здоров'я, розселенням, професійно-освітньою структурою тощо). Населення є суб'єктом суспільного розвитку, носієм усіх соціальних відносин і відтворюється на розширеній чи звуженій основі.

Історичний контекст розвитку населення України

Вікові тенденції демографічного розвитку України свідчать про те, що її населення у ХХ – початку ХХІ століття зазнало істотних змін під впливом, з одного боку, чинників довгострокової дії (зміна типу відтворення населення та його соціальних регуляторів), а з другого – короточасних, кризових подій, викликаних світовими війнами, голодоморами, масовими репресіями, примусовими переселеннями, економічним занепадом тощо.

У ХХ столітті Україна зазнала серйозних демографічних криз і соціальних катастроф. Внаслідок Першої світової і громадянської воєн та пов'язаних з ними масових епідемій, голоду початку 20-х і 30-х років, масових репресій 30-х років, Великої Вітчизняної війни, депортації 40-х років і голоду 1947 року нормальний демографічний розвиток був відчутно порушений.

За різними оцінками, прямі (безпосередній убуток тих, хто живе) і опосередковані (ненароджені діти) втрати населення України з 1914 року до початку 20-х років включно склали від 3 до 4 млн. чоловік.

З середини 20-х років на території Європейської частини колишнього СРСР розпочався демографічний перехід від високих рівнів народжуваності та смертності, який охопив усю Україну. В соціально-економічній сфері розпочалися модернізаційні процеси, формування потужної індустріальної бази. Завершення цієї епохи у 1929 р. у зв'язку з політикою згортання ринкових відносин, примусовою колективізацією сільського гос-

подарства і насильницькою індустріалізацією призвело до помітного зниження народжуваності. Демографічний спад невдовзі переріс у демографічну катастрофу, основними складовими якої були: масова депортація українських селян в інші регіони СРСР, плано-мірно організований тоталітарною державою голод 1932–1933 рр., політичні репресії, внаслідок яких винищувалися сотні тисяч громадян України. Загалом втрати демографічного потенціалу України (у кордонах до 17 вересня 1939 р.) лише через соціальні потрясіння кінця 20-х, 30-х років становили приблизно 5,8 млн. чоловік.

Величезні втрати населення були і у 40-х роках внаслідок війни (1941–1945 рр.), міждержавних міграцій, політичних репресій, так званих добровільних організованих переселень українських селян для роботи у вугільній, нафтовидобувній, лісовій і рибній промисловості, в сільському господарстві Сибіру і Далекого Сходу. Ці переселення тривали і в 50-і роки, тоді основною міграційною подією для України стало освоєння цілинних і перелогових земель у Казахстані. Загалом демографічні втрати України внаслідок соціальних потрясінь за період 1939–1959 рр. склали 9,8 млн. чоловік, а за період 1929–1959 рр. втрати демографічного потенціалу республіки становили 14,6 млн. чоловік, що рівнозначно скороченню кількості мешканців республіки на 34 відсотки порівняно з даними перепису населення 1959 р. З урахуванням втрат у роки Першої світової і громадянської воєн населення України зменшилося майже на 18 млн. чоловік.

Демографічні катастрофи першої половини ХХ ст. серйозно деформували як кількісні, так і якісні показники відтворення населення України, його вікову структуру, негативно вплинули на соціальний та економічний розвиток республіки, зменшили можливість повноцінної реалізації трудового потенціалу населення. Різко знизилися відтворювальні можливості демографічного потенціалу України. Ці соціальні катаклізми в демографічній історії України були настільки «регулярними» та значними, що призвели до істотного зменшення чисельності її населення, негативно відбилися на природному процесі самовідтворення родини, викликали глибокі наслідки в економічному, інтелектуальному та суспільному розвитку України в цілому.

У 70–90-х роках ХХ століття в Україні розпочалася нова фаза демографічного переходу, основною відмінністю якої стало зниження народжуваності та природного приросту населення, підвищення рівня смертності та його активне старіння, депопуляція населення, формування родини, яка себе не відтворює. Все це вказує на те, що держава увійшла у затьяжну демографічну кризу, яка за тривалістю та масштабами перевершує попередні. Головна відмінність нової демографічної кризи полягає у тому, що в Україні мають місце не тільки кількісне зменшення народу, а й значне погіршення його здоров'я, якісних показників інтелектуального розвитку, деградація генофонду, що є передумовою непрогнозованих геополітичних ситуацій.

Реальною є загроза, що ці негативні явища у демографічній сфері матимуть глибокі незворотні наслідки в економічному, соціальному та духовному розвитку української нації, і, у кінцевому підсумку, виступатимуть дестабілізуючими чинниками суспільно-політичного життя, створюватимуть небезпеку національним інтересам України. Все це потребує серйозного теоретичного осмислення та практичного врахування демографічного фактора при виробленні глобальної стратегії розбудови Української держави.

На превеликий жаль, державні структури впродовж багатьох десятиліть з байдужістю ставилися до становища у демографічній сфері держави, не тільки не приймали конкретних програм дій, а й не стимулювали розширення демографічних досліджень. Намагання владних структур відсахнутися від вирішення нагальних проблем демографічного розвитку поставило Україну на один щабель з найбільш неблагополучними країнами світу, яким у перспективі може загрозувати поступове вимирання та деградація їх населення.

Демографічний розвиток та національні інтереси України

Нехтування демографічним фактором у соціально-економічній стратегії розвитку держави веде до значних збитків у матеріальному, інтелектуальному і суспільному житті народу, прорахунків у державній політиці. Хоча демографічний стан та його розвиток — це об'єктивний процес, демографічна ситуація погіршується, якщо державні інституції орієнтуються на хибні теоретичні концепції, які не мають практичного підтвердження у реальному житті. Наведемо лише деякі приклади з нашої нещодавньої історії. Протягом багатьох десятиліть радянської доби демографічна наука в Україні була, в основному, заідеологізованою та політизованою. Головним теоретичним висновком будь-якого демографічного дослідження вважалася декларація про «комуністичний тип самовідтворення народонаселення» в умовах так званого «розвинутого соціалізму». У цьому контексті не випадково гальмувалося, зокрема, вивчення демографії українського села, оскільки його відкрита депопуляція почалася вже з кінця 70-х років ХХ століття. Визнання цього факту суперечило б офіційно-оптимістичній догмі. У практичному занепаді (а фактично під заборонаю) перебували етнічно спрямовані дослідження з демографії української нації та інших національних спільнот, що населяють Україну, демографічних втрат під час соціальних катастроф ХХ століття.

У галузі теорії та практики розселення з кінця 50-х років панувала зловісна концепція укрупнення сільських поселень, яка на практиці стала засобом подальшої експропріації селянства, перетворення його на найманців, що призвело до знищення соціально-економічної ніші для культивування фермерських традицій. Це було логічним продовженням сталінського курсу 30-х — початку 50-х років на ліквідацію хуторів, який особливо дався взнаки у післявоєнні роки на західноукраїнських землях.

Натомість вихвалялися так звані організовані переселення українців за межі своєї республіки для постійної праці у вугільній, лісовій та рибній промисловості Сибіру та Далекого Сходу. Цілком замовчувалися негативні наслідки міграцій, пов'язані із розбудовою в Україні ВПК та надмірною мілітаризацією її території. За таких умов годі було й говорити про самостійну державну демографічну політику в Україні, розбудову її справді наукових основ.

Нерозуміння значення демографічного фактора у національному та соціально-економічному відродженні Української держави залишається актуальним і сьогодні. Так, деякі політики беруть на озброєння протирепродукційні установки як концептуальні засади для формування демографічної політики України. Оскільки, мовляв, засоби фінансових та матеріальних ресурсів, необхідні для забезпечення державної демографічної політики, надто обмежені, то доцільно їх спрямувати не на стимулювання народжуваності, а на збільшення тривалості життя мешканців республіки.

На нашу думку, реалізація такої установки доведе демографічну ситуацію в Україні до благостану відомої свіфтівської мінідержави Лапутанії, в якій не було дітей, а лише самі вчені довгожителі. На жаль, подібні «концептуальні» уявлення існують і серед тих державних мужів, які мають розробляти державну політику в інтересах національної безпеки України як незалежної європейської держави.

Принаймні ряд принципових обставин вказують на те, що демографічну політику України неможливо відокремлювати від національних інтересів, завдань стратегічного майбуття, замикаючи її в коло господарських латок сьогодення. Це зрозуміло і з огляду на формування сучасної системи міжнародної безпеки у трансатлантичному просторі в **геополітичній ситуації**, в якій в останній декаді ХХ-го і на початку ХХІ-го століть опинилася незалежна Україна. За природного приросту її населення, реалізації власного економіч-

ного, демографічного, інтелектуального потенціалів, створення сучасних Збройних Сил України об'єктивно може сприяти незворотності прогресивних перетворень у Центральній Європі, а також стати відчутною противагою глобальним загрозам міжнародній безпеці на європейському континенті.

Розвиток негативних демографічних процесів та зменшення трудових ресурсів потенціалу становить загрозу національній безпеці держави і вимагає невідкладних системних дій з її відвернення та упереджувальних заходів щодо нейтралізації руйнівних наслідків.

Зволікання з вирішенням вищезазначених проблем несе в собі небезпеку ослаблення політичного, економічного й гуманітарного впливу України у світі, робить можливим перерозподіл національних ресурсів та національного потенціалу України на користь інших держав.

Особливої уваги потребує **міграційний чинник**, який здебільшого негативно впливає на демографічну, економічну, екологічну та соціально-політичну ситуацію в Україні. Однією з важливих ознак міжреспубліканських міграцій радянського періоду була їх масовість. Щорічний обмін населенням між Україною та іншими республіками колишнього СРСР сягав понад півтора мільйона осіб. Другою характеристикою цих міграційних рухів було те, що в'їзд в Україну практично перевищував виїзд з неї.

У 1959 – 1969 роках міграційний приріст становив у середньому 42,7 тис. осіб щорічно. У 1970 – 1979 роки – 27,1 тис. осіб, у 1979 – 1989 роки – 15,7 тис. осіб. У 80-ті роки, у період між двома останніми всесоюзними переписами, найбільший обмін населенням був з Росією, куди виїхало 3,5 млн. осіб, прибуло в Україну 4 млн. осіб. Значний рух спостерігався між Україною і Казахстаном – виїхало 160 тис. осіб, в'їхало 260 тис., Молдовою – відповідно 200 і 225 тис., Білоруссю – 200 і 225 тис., Узбекистаном – 60 і 40 тис. осіб. Значне негативне міграційне сальдо республіка мала в обміні населенням із Західно-Сибірським регіоном, передусім з Тюменською областю.

Серед фахівців висловлюється думка, що міжреспубліканські міграції мали переважно обертовий характер. Люди, які виїжджали з України на навчання, для служби в армії, на роботу, згодом поверталися. Проте з таким висновком не можна повністю погодитися. Незбіг регіонів в'їзду і виїзду доводить, що протилежні за напрямом міграційні потоки охоплювали не одних і тих самих людей. Це підтверджується і змінами у віковій структурі населення.

Сучасні дані свідчать, що має місце швидкий приплив до республіки непродуктивного, орієнтованого винятково на споживання некорінного населення, вихідців із професійного військового середовища збройних сил колишнього СРСР, цивільних пенсіонерів, біженців з інших регіонів СНД, а також представників багатосімейних кланів Кавказу, Центральної Азії та Близького Сходу. Ці верстви населення лягають додатковим тягарем на відтворюваний у межах України валовий внутрішній продукт, зменшують його частку, яка утворюється продуктивним населенням республіки, обтяжують й без того невисокий життєвий рівень трудящих. Якщо до України прибували особи пенсійного віку, то виїжджали переважно люди молодших вікових категорій, оскільки виїзд в основному був з метою працевлаштування.

На початку 90-х років минулого століття зростання позитивного сальдо міжреспубліканських міграцій, що спостерігалися наприкінці 80-х років, значно прискорилося. Збільшення чисельності відбувалося тільки за рахунок міграційного приросту населення. У 1991 році приплив мігрантів збільшився у 3,3 раза, а у 1992 році – 6,5 раза. У 1993 році також було зафіксовано міграційний приріст.

Починаючи з 1994 року, населення України внаслідок міждержавної міграції скорочується. Від'ємне сальдо міграції є одним з вагомих чинників зменшення наявного населення країни. Лише за 10 років (1994 – 2003 рр.) з України вибуло на 1213,8 тис. осіб більше, ніж прибуло, тоді як загальне зменшення чисельності населення за цей період склало 4106,0 тис. осіб.

Надто негативні наслідки для інтелектуального розвитку України має еміграція населення за її межі. Тільки у 1990 р. на постійне місце проживання за кордон з України виїхало 95,4 тис. громадян. Якщо врахувати, що потенційні емігранти це переважно молоді і добре освічені люди, то їх від'їзд істотно знижує якість трудового, демографічного та інтелектуального потенціалів країни.

Останніми роками у світі спостерігається інтенсифікація міграційних процесів, відбуваються глобальні переміщення населення, що впливають на міграційну ситуацію як в окремих країнах, так в і цілих регіонах. Це позначається на зміні етнічного складу держав, їх економічному та соціальному становищі, національній безпеці. Через своє геополітичне положення Україна останнім часом дедалі більше залучається до всесвітніх міграційних процесів. Щороку понад сім мільйонів громадян змінюють місце проживання, в обох напрямках державний кордон перетинає близько 25 мільйонів чоловік.

Територія держави використовується різними категоріями мігрантів для транзитного переміщення, тимчасового перебування, трудової та незаконної міграції тощо. Канали нелегальної міграції активно використовуються транскордонною злочинністю для торгівлі людьми, контрабанди наркотиків та зброї. Зростання обсягів нелегальних мігрантів в Україні погіршує загальну криміногенну ситуацію. Вони вчиняють на території нашої держави різні злочини, в тому числі й тяжкі, самі стають жертвами нападів з боку кримінальних структур.

Перебування значної кількості іноземців на території України, зокрема нелегальних мігрантів, призводить також до загострення санітарно-епідеміологічної ситуації. Часто такі особи через нестачу засобів до існування, лікування стають розповсюджувачами різних інфекційних хвороб, таких як туберкульоз, СНІД, малярія та інших. І хоча значного впливу на санітарно-епідеміологічну ситуацію в державі нелегальна міграція не справляє, все ж в окремих регіонах зафіксовано випадки завезення небезпечних хвороб.

Події 11 вересня 2001 р. у США, на острові Балі, в Іспанії, Російській Федерації та інших країнах свідчать про ескалацію міжнародного тероризму як глобальної загрози. Нещодавній прояв тероризму у Беслані (РФ) свідчить, про наближення небезпеки безпосередньо до кордонів України і вказує на необхідність особливої уваги з боку держави до процесів як зовнішньої міграції, так і внутрідержавних переміщень.

Разом з тим незаконна міграція це лише один з чинників міграційних процесів, що впливає на стан національної безпеки. Неконтрольоване прибуття іноземців може мати й інші наслідки, пов'язані з особливостями сучасного етапу розвитку Української держави та її національної ідентичності. Це стосується непростих питань ролі титульної нації, корінних народів та національних меншин у формуванні політичної нації, мовного питання, навколо яких продовжуються суперечки. За такої ситуації чисельна неконтрольована імміграція може порушити досягнуту рівновагу між різноспрямованими політичними силами, національними громадськими об'єднаннями, полінаціональними регіонами та відповідно створити загрозу стабільності і цілісності України.

Ще одним невирішеним питанням залишається проблема репатріації співвітчизників, які з різних причин, часто не з власної волі, опинилися поза межами України і прагнуть повернутися на її територію. На цей час в Україні ще не прийнято спеціального

закону, спрямованого на захист вимушених переселенців-співвітчизників, що є серйозним прорахунком у міграційній політиці України. В результаті держава несе значні збитки.

Багато етнічних українців, вихідців з України інших національностей, які залишили місця попереднього проживання на Закавказзі та в Центральній Азії і бажали повернутися на батьківщину, іммігрували не в Україну, а в Росію. Для України, населення якої внаслідок негативних демографічних тенденцій зменшується, втрата потенційних репатріантів тим болючіша, оскільки йдеться здебільшого про кваліфікованих робітників і спеціалістів, які мають достатньо високий освітній рівень і могли би прислужитися розбудові Української держави, до того ж, людей культурно і ментально споріднених місцевому населенню.

Щороку внаслідок еміграції загальна чисельність населення України скорочувалася в середньому на 90 тис. осіб, в основному за рахунок найбільш активних, ініціативних і освічених громадян. При цьому, за оцінками експертів, до 4 млн. громадян України щорічно виїждять за кордон на тимчасові сезонні роботи. Серед трудових іммігрантів стійкою є готовність залишитися за кордоном на довготривалий період, або й назавжди, але стримує відповідне міграційне законодавство країн перебування, недостатній соціально-правовий захист та відсутність пропозицій роботи за фахом.

Процеси глобалізації, що відбуваються у Західній Європі, призводять до наближення кордонів ЄС до України, а отже, й посилення вимог щодо режиму їх перетинання й охорони. Незважаючи на численні заяви з приводу необхідності спрощення прикордонного режиму і розвитку добросусідських відносин, більшість сусідніх країн, насамперед західних, проводить курс на укріплення кордонів з Україною шляхом модернізації прикордонних переходів, додаткового розгортання прикордонних підрозділів та використання новітніх засобів технічної охорони, створення оперативної бази даних щодо порушників державного кордону.

Фінансування облаштування східного кордону Європейського Союзу у розширеному складі здійснюється за рахунок ЄС в цілому і найбільш зацікавлених у цьому країн — його членів. Запровадження жорсткої міграційної політики, що здійснюватиметься західними сусідами, зумовлено не лише і не стільки внутрішніми проблемами, що пов'язані з притоком громадян України, скільки вимогами ЄС до нових його членів. Вірогідно, що змін зазнає і порядок пересування населення на пострадянському просторі за можливого руйнування системи безвізових поїздок громадян СНД, у зв'язку з виходом РФ з Бішкекської угоди. Все це вимагає від України певних дій.

Підсумовуючи, варто зазначити, що в державі не створено належної системи управління міграційними процесами, яка була б спроможна мобільно та ефективно реагувати на зміни міграційної ситуації, вживати адекватних заходів з регулювання міграційних переміщень.

Дослідження ризику в системі «екологія - здоров'я»

У нашій країні вкрай загострилися екологічні проблеми, зумовлені зрослим техногенним навантаженням на довкілля, чинниками якого є шкода, що її завдають навколишньому середовищу крупні промислові підприємства, хімічні та енергетичні комплекси, великі масштаби використання пестицидів у сільському господарстві, наслідки Чорнобильської катастрофи. Забруднення повітряного та водного басейнів, а також ґрунтів негативно позначається на здоров'ї людей, ставить під загрозу життя прийдешніх поколінь.

Проблема збереження здоров'я населення у контексті аналізу якості навколишнього середовища має фундаментальне значення для сучасної науки і практики. Нині у світі вже накопичено значний досвід розробки методології дослідження цих проблем. Одним з лідерів у цьому питанні є Міжнародний інститут прикладного системного аналізу в Лаксенбурзі (Австрія), який активно розробляє концепцію ризику для аналізу екологічної безпеки.

На нашу думку, концепція ризику має загальнонаукове значення і її треба використовувати у різних сферах людської діяльності. Сьогодні вже стало очевидним, що у ХХІ столітті людство вступило у нову фазу своєї еволюції – еру ризику. Її особливістю є зростання загрози самознищення цивілізації. Хоча загроза знищення внаслідок іманентної непрогнозованої активності природних процесів існувала завжди, новим у цьому процесі є те, що до некерованих природних катаклізмів додалася неврегульована діяльність людей. На жаль, стає все більш очевидною та істина, що людству найближчим часом необхідно адаптуватися до життя в умовах ризику. Його об'єктивне існування зумовлене ймовірнісним характером багатьох природних, суспільних і технологічних процесів, багатоваріантністю матеріальних та ідеологічних стосунків, в які вступають суб'єкти соціального життя. Через наявність багатьох непрогнозованих і випадкових обставин можуть статися непередбачені відхилення від очікуваного результату, що робить неможливим керування суспільством як жорстко детермінованою системою.

Головною особливістю наукового визначення поняття «ризик» є його комплексний характер, що вимагає залучення вчених – представників багатьох дисциплін. Саме тут необхідне застосування методів системного аналізу, врахування всіх факторів, що зумовлюють виникнення критичних ситуацій.

Слід зазначити, що зміст поняття «ризик» ототожнюється не тільки з можливими негативними наслідками. Будучи різновидом людської діяльності та виконуючи специфічні соціальні функції, ризик, з одного боку, спрямований на отримання суспільно значимих результатів за допомогою нових засобів в умовах невизначеності та ситуації неминучого вибору. Завдяки цьому він сприяє подоланню консерватизму, догматизму, різних психологічних бар'єрів. Ця властивість ризику має важливе суспільно-політичне та економічне значення, що також прискорює суспільний і науково-технічний прогрес, позитивно впливає на громадську думку, духовну атмосферу у суспільстві.

З іншого боку, ризик може призвести до авантюрних вчинків, волонтаризму, суб'єктивізму, гальмування соціального прогресу, якщо в умовах неповної інформації альтернатива вибирається без належного використання об'єктивних закономірностей розвитку суспільних та природних явищ, щодо яких приймаються рішення.

Актуальність проблеми аналізу ризику в екологічній безпеці України пов'язана з пошуком оптимальних форм управління соціальними й екологічними процесами, їх плануванням і прогнозуванням. Фактор невизначеності дає про себе знати також у ході реалізації економічних та політичних реформ в державі, у процесі демократизації життя в Україні. Вивчення ризику як соціального феномену відкриває широкі можливості вирішення проблем безпеки з нових методологічних позицій, дає змогу досліджувати соціальні механізми формування державотворчого процесу.

В основу стратегії управління екологічною безпекою України має закладатися концепція ненульового ризику, яка визнає факт недосяжності абсолютної безпеки. Існуюча донедавна концепція нульового ризику завдала значного збитку народному господарству, здоров'ю людей, довкіллю України. Чорнобильська аварія довела помилковість даної концепції. Досвід управління надзвичайною ситуацією під час землетрусу у Каліфорнії

у 1989 р. та подіями 11 вересня 2001 р. показує, що врахування величини ризику при організації попереджувальних заходів дало б змогу уникнути багатьох трагічних наслідків.

Концепція ненульового ризику потребує не тільки вивчення факторів і джерел підвищеного ризику, а й передбачення ходу подій, оцінки наслідків природних і техногенних катастроф. Знаючи ймовірність таких катастроф і очікуваний обсяг втрат, можна уникнути у ряді випадків тяжких екологічних і техногенних катастроф, в усякому разі істотно послабити їх силу, передбачити ефективні компенсаційні механізми. Розробка нормативних актів – законів, постанов, інструкцій – є необхідним правовим елементом управління, що сприяє зниженню ризику.

В Україні, на жаль, не розроблено загальнодержавної програми аналізу ризику для людини та навколишнього середовища. Відставання нашої держави в цій сфері стає загрозливим. Це веде не тільки до дискредитації науки, а й до неефективної діяльності у промисловості, її високої аварійності і, що більш небезпечно, до невиправданих людських жертв. Неврахування зазначених факторів у політиці держави щодо природного середовища призводить до негативних економічних наслідків, прямого знищення матеріальних цінностей, погіршення стану здоров'я населення, моральної та фізичної деградації суспільства, що стає суттєвою загрозою національній безпеці України.

Знаходження оцінки ризику можна розглядати як завдання прийняття багатокритеріального колективного рішення. Це вимагає дослідження широкого кола питань у виробничій і соціальній сферах життя, удосконалення в Україні системи державно-адміністративного управління ризиком. Тому управління процесами впровадження у суспільне життя нових видів діяльності (атомна енергетика, екологія, генетика, медицина тощо) потребують виважених рішень на рівні як уряду, так і державних установ.

Сучасні завдання аналізу демографічних процесів в Україні

Аналіз засвідчує, що поглиблення демографічної кризи в державі сьогодні є не тільки одним з чинників недостатньо ефективного соціально-економічного розвитку, а й загрожує її майбутньому та національній безпеці держави. Через неналежний рівень реалізації пріоритетних напрямів державної соціальної політики основні загрози національній безпеці у цій сфері залишаються неподоланими.

Упродовж останніх десяти років чисельність постійного населення України скоротилася більш ніж на 4,5 млн. осіб і сьогодні становить 47,72 мільйонів. Рівень народжуваності в державі за останні роки скоротився майже вдвічі і не забезпечує навіть простого відтворення населення. Збільшується кількість сімей, які не бажають мати дітей з огляду на соціальні, матеріальні або психологічні причини.

Не можна розглядати сьогоднішню демографічну ситуацію в державі, спираючись лише на поточні статистичні дані, тому що ті, хто живе нині, – це люди різного віку, які в основному народилися протягом минулого сторіччя, і все, що відбувалося в нашій історії за цей період, безумовно відбилося на сучасній демографічній ситуації.

На зменшення загальної чисельності населення істотно вплинуло **природне його скорочення**, що розпочалося з 1991 року, основною причиною якого є зниження **народжуваності**. Проте процес репродуктивної поведінки людей багатовекторний. На нього впливають глибокі суспільні та економічні зміни, що відбуваються в Україні, зокрема, економічна криза, зміни соціально-психологічних стереотипів. Загальноосвітні трансформації соціального розвитку, що мають місце у міжнародному середовищі, характерні і для України. Вони створюють у людини, групи, в суспільстві нову соціальну ситуацію, появу у людей нових життєвих орієнтирів та цінностей.

Втрата традицій багатодітності – один із наслідків загальної тенденції демографічної динаміки розвинутих країн. Наприклад, у Німеччині та Італії сумарний коефіцієнт народжуваності становить 1,3 і 1,2, тобто рівень народжуваності такий самий, як і в Україні, або навіть менший. Тому не можна однозначно стверджувати, що зменшення народжуваності є результатом погіршення економічної ситуації.

За часткою дітей в населенні Україна знаходиться на рівні більшості країн Європи. В Україні питома вага дітей до 15 років складає 19%, тоді як, згідно з даними ООН, у Німеччині ця частка становить 16%, Чехії, Австрії, Бельгії, Швейцарії – по 18%, Росії, Латвії, Румунії – по 20%.

Світовий досвід свідчить, що період радикальної зміни суспільних відносин і переходу до нових форм життєдіяльності супроводжується змінами у демографічній ситуації. Але в Україні на ці зміни накладається несприятлива демографічна історія, яка значно деформувала віковий склад та чисельність населення, порушила механізм сталого демографічного відтворення населення. Саме це й викликає значні негаразди у демографічному русі сучасної України.

За умов невпевненості, несприятливих соціально-політичних та економічних перспектив спостерігається відмова сімей від народження другої та третьої дитини, момент їх появи на світ відкладається до кращих часів. Жінки в Україні фактично уже в 33-річному віці припиняють дітородну активність. Загальна і особливо шлюбна народжуваність населення у віці 35–39 років зараз є однією із самих низьких у світі.

Включення жінок у виробничу діяльність часто проявляється як негативний чинник розвитку демографічних процесів. Істотне зростання зайнятості жінок в Україні, як і в інших європейських країнах – колишніх республіках СРСР у 60–70-ті роки було помітним фактором зниження рівня народжуваності населення. Зайнятість жінок тоді перевищувала 90%.

Нове соціальне становище жінки в суспільстві докорінно змінило її роль у сім'ї, трансформація якої як інституту відбулася практично одночасно із зазначеними процесами. Провідними тенденціями трансформації сім'ї останніми десятиріччями стали зменшення її середнього розміру (і у містах, і в селах), нуклеаризація сімей за поколінням, послаблення родинних зв'язків.

На рівень народжуваності безпосередньо впливає укладення шлюбів і формування **шлюбних відносин**. Останніми роками чітко простежується поступове зменшення кількості шлюбів і досить стабільна динаміка зниження рівня розлучень. Коефіцієнт розлучуваності почав поступово зменшуватися з 1992 року, коли його величина була найвищою – 4,2 на 1000 чоловік населення. У 2000 році він дорівнював 4,0, а тепер – 3,5, що свідчить про тенденцію укріплення сім'ї. Слід враховувати, що в Україні щороку відбувається 160–165 тис. розлучень, внаслідок чого понад 150 тис. дітей залишаються без одного з батьків. Статистикою встановлено, що рівень розлучень не компенсується вторинними шлюбами, особливо серед жінок, що також впливає на рівень народжень.

Нині посилюється тенденція до неофіційних шлюбно-сімейних стосунків і зростання кількості дітей, які народжуються поза шлюбом. Питома вага таких дітей становить 19,9% від усіх народжених.

Специфічним чинником, що стримує народжуваність, є напруження і занепокоєність населення щодо фізичних і генетичних наслідків Чорнобильської катастрофи. Адже такі наслідки можуть бути тривалими, їх відчуватимуть як нинішнє, так і майбутнє покоління. На початок 1996 року забрудненими радіоактивними викидами вважалися 12 областей, 74 адміністративні райони, близько 2,3 тис. населених пунктів. На забруднених те-

риторіях проживало близько 3,1 млн. чоловік. Статус постраждалих від катастрофи на ЧАЕС мали 1,8 млн. потерпілих, 360 тис. ліквідаторів і 959 тис. дітей.

Діти характеризуються більшою, ніж у дорослих чутливістю до ушкодження дії опромінення, яка впливає на них, починаючи з утроби матері і впродовж усього періоду проживання в радіаційно забруднених місцевостях. За даними наукового Центру радіаційної медицини Академії медичних наук, до 2000 р. очікувалася підвищена дитяча смертність. Через цю ситуацію ми маємо певний спад народжуваності. Крім того, Чорнобильська катастрофа спровокувала підвищення рівня смертності населення, головним чином серед ліквідаторів і постраждалих.

Іншим вагомим фактором, крім зменшення народжуваності, який вплинув на приростне скорочення населення, є смертність. До Великої Вітчизняної війни середня тривалість життя в Україні була значно нижчою, ніж у розвинутих країнах, але завдяки успіхам медицини вдалося ліквідувати це відставання до середини 60-х років. Позитивні зрушення в динаміці смертності і очікуваної тривалості життя протягом 50-х – першої половини 60-х років стали можливими завдяки стратегії дій, орієнтованій на масові, не дуже дорогі профілактичні заходи, що не потребують значних активних зусиль і витрат з боку самого населення, на широке використання антибіотиків.

Однак з середини 60-х років можливості цієї стратегії вичерпалися, і смертність населення почала неухильно підвищуватися за винятком короткочасного періоду антиалкогольної кампанії 1985–1987 років, а середня тривалість життя зменшуватися.

Несприятливі тенденції в охороні здоров'я населення пояснюються збереженням архаїчної для кінця ХХ сторіччя структури захворюваності і причин смерті, що поєднує у собі грішні риси традиційної і сучасної структур патології. В ній, як свідчить порівняльний аналіз структури причин смерті населення України і розвинутих країн, висока смертність від ендогенних хвороб (серцево-судинні захворювання, новоутворення) співіснує з високими рівнями смертності в Україні від зовнішніх (екзогенних) причин (інфекційних та паразитарних хвороб, хвороб органів дихання і травлення, зовнішніх причин смерті). Це є об'єктивним наслідком того, що Україна свого часу не спромоглася здійснити принципово нові стратегічні підходи щодо збереження здоров'я і життя людей.

Нові завдання, які постали перед суспільною охороною здоров'я у 50-ті та на початку 60-х років, були належним чином оцінені у розвинутих країнах і знайшли своє вирішення через нарощування необхідних інвестицій у цю сферу. Водночас була розгорнута широка кампанія за охорону довкілля, високий рівень та раціональний спосіб життя, цивілізоване ставлення до свого здоров'я. Позитивний ефект відповідних заходів став відчутним уже в 60-х роках, і з того часу середня тривалість життя у розвинутих країнах неухильно зростає.

В Україні у цей час склалася зовсім інша ситуація. Посилення трудового навантаження на населення в умовах екстенсивного розвитку економіки, яке не супроводжувалось середини 60-х років рівень смертності населення неухильно підвищувався, а середня тривалість життя зменшувалася.

Після 1996 року рівень смертності почав знижуватися. Зміни повікової смертності у 1996–1998 роках як у чоловіків, так і у жінок свідчать про те, що відбувається поступове повернення її до рівнів початку 90-х років. Найбільш відносно поліпшення досягнуто у працездатних вікових групах від 15 до 59 років. Помітно також поліпшення ситуації зі смертністю немовлят і населення віком 60 років і старше. У 2002 році коефіцієнт *дитячої смертності* становив 10,3 дітей на 1000 народжених, а у 2003 р. він зменшився до 9,6‰. Це значно нижче, ніж показник, визначений у 1994 році Всесвітньою конференцією з народонаселення і розвитку – 35‰ до 2015 року.

Узагальненим показником демографічного стану суспільства є очікувана тривалість життя. За цим індикатором Україна знаходиться вище середньосвітового рівня. Середня тривалість життя у світі сьогодні становить 64 роки, а в Україні – 68,2.

Після 1996 р. в Україні намітилася позитивна тенденція підвищення тривалості життя. Якщо на той час вона складала 66,93 років, то у 1997 р. – 67,36, а у 1998 р. – 68,08. Збільшення тривалості простежувалось у регіональному і статевому розрізах. У міського населення цей показник протягом трьох років зріс з 67,26 до 68,33 років, у сільській місцевості – з 66,86 до 67,36 років. У чоловіків – з 61,40 до 62,74 років, у жінок – з 72,65 до 73,50 років.

Загалом тривалість життя за вказаний період зросла на 2%. Її підвищення відбулося завдяки повільному зниженню смертності, що спостерігалось по всіх вікових групах населення протягом 1997–1998 років. Відмічалось зниження смертності від серцево-судинних захворювань, частка яких серед причин смертності складає 62%. Проте рівень хвороб системи кровообігу надто високий – у 2,9 раза вищий, ніж у розвинутих країнах. Останнім часом він дещо підвищився, що викликає занепокоєння.

Особливо гострою є соціально-демографічна ситуація на селі, де перевищення смертності над народжуваністю сягає 156 тис. осіб за рік. Протягом останніх п'яти років кількість померлих перевищувала кількість народжених майже у 90% сіл, а в 11% – за цей час не народилося жодної дитини.

Тому нагальним питанням для науковців залишаються наростаючі **темпи обезлюднення сіл**, що зумовлено відсутністю якісних зрушень у вирішенні соціальних проблем села. На початку XXI століття в Україні 60% сільських населених пунктів не мають доріг з твердим покриттям, 82% – водогонів, 98% – каналізації. У середньому на 5 сільських поселень, або на 2600 жителів припадає один об'єкт служби побуту, у більш як 10 тис. сіл відсутні зупинки громадського транспорту. Більш як 1,2 тис. сіл (понад 0,8 млн. чол.) користуються привізною водою.

Несприятливі тенденції в демографічних процесах призводять до поступового **постаріння населення** і зменшення його репродуктивного потенціалу. У 2003 р. частка осіб у віці старше працездатного (жінки у віці 55, чоловіки – 60 років і старше) у середньорічному населенні становила 23,8%. Особливо несприятлива ситуація склалася в селах України. Вже сьогодні на 1000 платників до Пенсійного фонду припадає приблизно 795 пенсіонерів. За експертними оцінками, протягом найближчого десятиріччя співвідношення між кількістю осіб працездатного віку та кількістю осіб віком понад 60 років зміниться від 3:1 до 2:1.

Загострення негативних демографічних тенденцій в Україні потребує послідовного втілення ефективної соціальної політики, що має бути спрямована на:

- усунення причин глибокого розшарування суспільства, що призвело до **значних деформацій соціальної структури, поширення бідності** (четверта частина українських сімей з дітьми проживають за межею бідності, наявність роботи не гарантує працюючій особі та її сім'ї захист від бідності) **та уповільнення процесів формування середнього класу**;
- поліпшення стану здоров'я населення (здорові діти з нормальним фізичним розвитком становлять лише 13,5 відсотка; у країні нині – 2,6 млн. інвалідів, 1,2 млн. психічно хворих осіб, 687,7 тис. хворих на алкоголізм і 768,3 тис. онкологічних хворих) та ефективну боротьбу з поширенням епідемій соціально небезпечних хвороб (ВІЛ-інфекції, туберкульозу, вірусного гепатиту тощо);
- нарощування трудових ресурсів потенціалу держави. Сучасна депопуляція населення, за демографічним прогнозом фахівців НАН України, вже через 4–5

років призведе до скорочення трудових ресурсів на 5,1 млн. осіб, що може мати катастрофічний вплив на національну економіку та процеси розвитку суспільства;

- зменшення щорічних втрат працездатного населення країни, що зумовлено збільшенням захворювань серед осіб працездатного віку (за останні 5 років на 7%), масштабності виробничого, дорожньо-транспортного (близько 40 тис. постраждалих) та побутового (близько 15–20 тис. смертних випадків) травматизму.

Значні втрати трудових ресурсів України спричинені неконтрольованими міграційними процесами: держава перетворилася на постачальника дешевої і кваліфікованої робочої сили для зарубіжжя.

Водночас наявність в Україні значної кількості громадян працездатного віку, не зайнятих суспільно корисною діяльністю (2,1 млн. безробітних у першому півріччі 2003 року), стимулює поширення в суспільстві протестних настроїв, уможливує їх неконтрольований масовий відтік у сектор “тіньової” економіки і злочинності. На жаль, несприятлива демографічна динаміка є предметом спекуляцій деяких політиків та ЗМІ, замість всебічного ґрунтового аналізу.

Як уже наголошувалося вище – нинішня демографічна ситуація, що склалася, є наслідком складного перебігу подій як минулого, так і сьогодення. З одного боку, вона зумовлена політичними, економічними, соціально-психологічними, біологічними та іншими факторами, що діяли протягом тривалого часу (наявні й тепер), а з другого – перебуває під впливом несприятливих соціально-економічних тенденцій, які спровокували надмірне зниження кількості народжених та міграційний відтік.

Найвагомішим чинником, що негативно позначився на зменшенні загальної чисельності населення і демографічного потенціалу України, є соціальні катастрофи, які мали місце в нашій історії. Вони значною мірою сформували сучасну демографічну ситуацію. Саме недооцінка цього загострює дискусії, що тривають навколо сучасної демографічної ситуації та штучно набули політичного забарвлення.

Зрозуміло, що несприятлива демографічна ситуація звужує базу відтворення трудового потенціалу держави. Враховуючи прогноз розвитку населення до 2015 року, не можна очікувати швидких докорінних позитивних зрушень у демографічному розвитку, а також істотного перелому існуючих негативних тенденцій щодо кількісних параметрів трудового потенціалу. У зв’язку з цим особливого значення набуває питання підвищення його якісних параметрів, і серед найважливіших – поліпшення стану здоров’я населення.

Політика розвитку трудового потенціалу передбачає подальше збільшення середньої тривалості життя та активного трудового періоду населення, пом’якшення наслідків процесу депопуляції, створення належних умов для повноцінного соціального відтворення і професійного розвитку громадян.

Процеси демографічного розвитку України все ще мають недостатнє наукове та прогнозно-аналітичне забезпечення. Саме з цією метою Уряд України у вересні 2002 року створив у системі Національної академії наук України Інститут демографії та соціальних досліджень (розпорядження Кабінету Міністрів України № 556-р від 26 вересня 2002 р.).

Причини та наслідки демографічної кризи в державі розглядала Верховна Рада України 21 травня 2003 року під час парламентських слухань, за підсумками яких було прийнято постанову Верховної Ради №940-IV від 5 червня 2003 року, що зокрема передбачала розробку єдиної державної (національної) Концепції демографічного розвитку України. Нині Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України спільно з Держкомстатом України вже розробив цю концепцію, яка отримала позитивну оцінку Кабінету Міністрів України.

У Концепції передбачено забезпечення сприятливого демографічного розвитку України за рахунок підвищення якості життя населення на основі інтеграції демографічних цілей у стратегії досягнення сталого соціально-економічного розвитку, технології прийняття рішень і розподілу ресурсів на всіх рівнях управління. Особливого значення набувають фактори викоринення бідності та захисту навколишнього середовища.

Таблиця

Основні кількісні параметри демографічного розвитку України

	2003	2005	2007	2010	2015
Сумарний показник народжуваності	1,2	1,2	1,2	1,3	1,4
Рівень смертності немовлят, ‰	9,6	9,3	9,1	8,8	8,2
Середня очікувана тривалість життя при народженні, років					
жінки	74,1	74,2	74,7	75,4	76,7
чоловіки	62,4	62,4	63,9	64,3	66,2
Сальдо міграції, тис. осіб	-24,2	-5,6	+14,2	+31,9	+47,8
Загальна чисельність населення, тис. осіб	47 633	047	351	45 533	44 458
Питома вага осіб у віці 60 років і старше в загальній чисельності населення, ‰	21,2	20,7	20,3	20,6	21,7

Досягнення визначених цільових показників демографічного розвитку можливе лише за умови розробки та впровадження системи заходів державної демографічної політики. У 2005–2015 рр. її метою є ефективна протидія поширенню наслідків негативних тенденцій відтворення населення, їх зміна на краще.

Першочерговим пріоритетом нації, яка дбає про своє сучасне і майбутнє, має бути збереження і поліпшення здоров'я населення.

Основним інструментом реалізації Концепції є державна підтримка сім'ї, що є тим ядром, навколо якого формується вся система заходів демографічної політики. Забезпечення високого рівня сім'ї як соціального інституту спрямоване на зміцнення її ролі в житті суспільства. Концепція передбачає створення умов для посилення впливу на демографічні процеси засобами “просімейного” реформування усіх сфер суспільного життя країни. Базовим її положенням є трактування демографічної політики не як складової соціально-економічної політики, а як її особливої спрямованості, демографічної орієнтації. Стратегія соціально-економічного розвитку має передбачати підвищення демографічної ефективності усіх сфер суспільного життя, тобто їх „демографізацію”.

Реалізація концепції демографічної політики має галузеву специфіку і органічно поєднана з такими загальнодержавними механізмами, як економічне регулювання, соціальне партнерство тощо.

Державна політика щодо соціальної інфраструктури має бути спрямована на створення необхідних умов для збереження і зміцнення репродуктивного здоров'я населення, формування і стимулювання здорового способу життя, вирішення проблем гігієни і безпеки праці, підтримки молоді, захисту інвалідів і людей похилого віку, забезпечення розвитку освіти, культури, відпочинку.

* * *

З огляду на довготривалість процесу відновлення поколінь, певну інерційність відтворення населення, вади сучасної демографічної політики, всі актуальні коливання демографічної поведінки знайдуть своє відображення у тих або інших дефіцитах робочої сили, у прогалинах вікової структури працездатного населення, у браку людей для забезпечення економічного розвитку, обороноздатності України через 18–20 років. Крім того, треба взяти до уваги, що існує певний резонанс між сьогоднішнім економічним зростанням та природним рухом населення, оскільки демографічна поведінка мас, якщо життєвий рівень істотно не поліпшуватиметься, призводитиме до подальшого зниження показників шлюбності, народжуваності, збільшуватиметься смертність, захворюваність та інвалідність населення. В усякому разі немає відповідних підстав для надії на кращі зміни у демографічному розвитку України не тільки у 2004 році, але й у 2005 р. Демографічна криза триватиме і до 2015 р., що істотно позначиться на можливостях проведення ефективних демократичних та економічних реформ. Отже, включення демографічного фактора у коло державних інтересів України є питанням виживання українського народу як цивілізованої нації, у якої має бути майбутнє.

Проти активної демографічної політики з боку держави, яка повинна проводитись на користь сприяння родині, в ім'я соціальної рівності (розподіл демографічного навантаження на працездатне населення та узгодження материнства з професійною працею жінки) та в ім'я економічного раціоналізму (створення людського капіталу) з метою підвищення рівня народжуваності, можна навести лише один аргумент — високу вартість такої політики. Підрахунки показують, що вона потребує значних витрат, які лягають великим тягарем на державні фінанси, вже переобтяжені величезними боргами. Але з огляду на майбутнє розвитку України, можливі необоротні соціально-економічні та політичні наслідки, витрати на демографічну політику життєво необхідні, адже, як свідчить прислів'я, “скупої платить двічі”.

Ще менш як століття тому суспільство вважало за зайву розкіш оплачувати народну освіту, загальне лікування й поготів. Нині ці дві статті витрат поглинають значну частку національного бюджету. То чи не може так бути і з фінансуванням демографічної політики, спрямованої на відродження демографічного потенціалу нації, яка будує сучасне цивілізоване суспільство? Звичайно, все треба точно підрахувати, взявши до уваги демографічні структури. Якщо, наприклад, збільшення кількості народжуваних дітей у родині (в середньому на 0,5) зменшить більш ніж пропорційно витрати на допомогу людям похилого віку, то це відповідно стимулюватиме суспільство до інвестицій для підтримки родини, щоб спонукати її народжувати більше дітей.

Президентом України з 1995 року видано 20 указів з питань поліпшення становища дітей, молоді, жінок, сім'ї. Прийнято державні програми стратегічного характеру. З початку 1998 року розпочато практичну реалізацію програми державного пільгового довготермінового кредитування молодих сімей та одиноких молодих громадян на будівництво (реконструкцію) житла за рахунок коштів Державного та місцевих бюджетів. Уже в 1998 році надано кредити понад 400 сім'ям у 14 регіонах на загальну суму 17,7 млн. грн., у тому числі з державного бюджету — 6,2 млн. грн., вироблено пілотний механізм довготермінового державного кредитування.

Порівняно з потребами, зазначених коштів вкрай недостатньо: щоб забезпечити кожну молоду сім'ю житлом у кредит впродовж 10–15 років, державі необхідно залучати на програму молодіжного житлового кредитування 300–350 млн. грн. щороку. У Державному бюджеті на 1999 рік для кредитування молодих сімей було передбачено 20 млн. грн. На сьогодні профінансовано лише 2 млн. грн. З метою вирішення проблем, що склалися

в ході реалізації державної програми кредитування молодих сімей для будівництва житла, Нацбанку у липні 1999 року було запропоновано виділити 100 млн. грн.

На жаль, обґрунтовані пропозиції Мінекономіки, Держсім'ямолоді та Фонду сприяння молодіжному житловому будівництву не знайшли достатньої підтримки з боку Національного банку та Міністерства фінансів. Зважаючи на пріоритетне значення молодіжного будівництва у стабілізації демографічної ситуації, цим установам необхідно більш відповідально поставитися до виконання молодіжної житлової політики.

Треба підіймати рівень планування сім'ї і культуру шлюбних стосунків. На відміну від більшості розвинутих країн світу, де регулювання народжень методом абортів було практично витіснене сучасними засобами контрацепції, в Україні аборт й сьогодні є найпоширенішим регулюючим засобом. Щорічно офіційна статистика реєструє більш ніж 1 млн. операцій штучного аборту, в той час як щорічний світовий обсяг цих втручань не перевищує 15 млн. Кількість абортів в Україні багато років в 1,5–2 рази перевищує кількість народжень. Значне поширення абортів веде до безпліддя жінок, внаслідок чого держава недоодржує щорічно 730 тис. чоловік. Відмова від абортів на користь проти-заплідних засобів, що є особливістю демографічної поведінки населення, також не сприяє підвищенню народжуваності, що значною мірою можна віднести до прорахунків у діяльності медичних служб.

Здоров'я жінки, жінки-матері – один з найважливіших пріоритетів держави. Негативна ситуація зі станом здоров'я жінок в Україні не в останню чергу залежить від державної системи стимулювання здорового способу життя.

Досвід економічно розвинутих країн свідчить про те, що планомірна реалізація програм боротьби з хворобами дає колосальні результати – можливість значно зменшити захворюваність, інвалідність і смертність від основних хвороб XXI сторіччя. У нашій країні поки що пропаганда здорового способу життя ведеться мляво. Недосконалою є, зокрема, законодавча база стосовно боротьби з палінням і рекламою тютюнових виробів. Практично не виконується “Закон про рекламу”, де йдеться про недопустимість реклами тютюнових виробів у засобах масової інформації. Добре відомо, що розвинуті країни Заходу однією тільки заборонаю реклами виробів з тютюну досягли значного прогресу в боротьбі з тютюнопалінням.

Підвищенню народжуваності сприятиме реалізація прав жінок на ринку праці. Соціальна політика має бути спрямована на розкриття суспільного потенціалу жінок. В Україні жінки нині становлять більшість населення (53%) і більшу частину трудових ресурсів (51%).

Якщо держава не хоче у майбутньому відчувати демографічні складнощі, вона не може пасивно ставитися до гендерних проблем, рівноправності жінок і чоловіків у соціальному і економічному житті. Необхідно здійснити гендерну експертизу існуючого законодавства і законодавчих актів, які розробляються.

Новітні тенденції в сфері зайнятості жінок свідчать, що ситуація дещо поліпшується. Проте питома вага жінок у складі безробітних є найбільшою (52%). У 1998 році вона становила 61,8%. Треба більш ретельно вивчати перспективи зайнятості жінок, зацікавлених у самозайнятості, надомній праці та частковій зайнятості. Слід передбачати заходи, що сприяють їх залученню до праці і водночас полегшують догляд і виховання дітей. Зрозуміло, що питання дитячих садків, патронажних служб, груп подовженого дня вирішуються легше за умов узгодження дій органів місцевої влади, служб зайнятості і відповідних міністерств.

* * *

Більш віддалені у часі позитивні демографічні зсуви можливі лише за умови сталого економічного зростання в Україні. Адже реалізація будь-якої більш-менш ефективної пронаталістської, міграційної, трудової політики неможлива без відповідного фінансування. Хоча деякі дослідники досить скептично ставляться до ефективності будь-яких соціальних заходів щодо підвищення народжуваності з огляду на закономірний в умовах сучасного демографічного переходу глобальний зсув дітородних настанов сімей до одностітності, традиційним інструментом пронаталістської політики залишається розгалужена гнучка система субсидій і допомог сім'ям, які мають дітей.

Демографічні прогнози показують, що Україна і надалі зазнаватиме скорочення чисельності населення та акселерацію його старіння, що потребує розробки довготривалої комплексної стратегії адаптації до функціонування в умовах нової демографічної реальності.